

M. ZIYAVIDDINOVA,
D. XUDJANOVA

ARUZ ILMI

2-60 811.411

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT SHARQSHUNOSLIK INTITUTI

M. ZIYAVIDDINOVA, D. XUDJANOVA

ARUZ ILMI

Darslik

TOSHKENT
«NOSHIR»
2019

UO'K 811.411.21(075.8)

81.2Arab-923

Z-60

Mas'ul muharrir:

A. Mannonov filologiya fanlari doktori, professor

Taqrizchilar:

R.U. Xodjaeva f.f.d., prof.

S. Sotiboldieva f.f.d., dots.

Ziyaviddinova, M.

Aruz ilmi [Matn]: darslik / M. Ziyaviddinova, D.J. Xudjanova. -
Toshkent: «Noshir» nashriyoti, 2019. - 128 b.

KBK 81.2Arab-923

Ushbu darslik aruz ilmining qonun-qoidalari, tarkibiy qismlari, aruz bahrlari va aruz doiralari hamda Movarounnahrlik olimlarning aruzga doir asarlari haqidagi ma'lumotlarni o'z ichiga qamrab olgan. Mazkur darslik "Arab filologiyasi" va "Mumtoz filologiya" mutaxassisligi bo'yicha bakalavr ta'lim yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarga mo'ljallangan.

Ushbu darslik ToshDSHI Kengashning 2019 yil 28 fevraldagi
7 son majlisida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9943-5484-1-1

© M. Ziyaviddinova,

D. Xudjanova, 2019

© «Noshir» nashriyoti, 2019.

KIRISH

Sharq mumtoz adabiyotining salmoqli qismini nazmiy asarlar tashkil etadi. Shu bois, sharqshunos talabalar mumtoz arab, fors va o'zbek she'riyatini to'g'ri o'qish, ma'lum bir maromdagi ohangini anglash uchun aruz nazariyasini o'rganishlari lozimdir.

Mazkur "Aruz ilmi" darsligining maqsadi arab bo'limi va mumtoz filologiya talabalarini vaznlar tushunchasi bilan tanishtirib, she'riy asarlarni vaznini aniqlab, o'z qolipiga solib, musiqiy ohangda o'qishga o'rgatishdir.

Talabalarga mumtoz va hozirgi arab va o'zbek shoirlari she'rlaridan misollar keltirib, ularning har biri vaznga solib o'qitiladi.

Bu esa, talabalarga murakkab she'riy ohangning jilva-jilosini chuqur his etishga yordam beradi.

Mazkur fanni o'qitilishidan maqsad – talabalarda o'rganilayotgan mamlakatlar adabiyoti va adabiyot nazariyasi fanlarida milliy adabiyotning o'ziga xos xususiyatlari, uning rivojlanish qonuniyatlari bilan bir qatorda, aruz ilmini ixtiro qilgan arab olimining hayoti va ijodi, O'rta Osiyolik olimlarning mazkur fan rivojiga qo'shgan hissalari to'g'risida bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirishdan iborat.

Aruz vaznida yozilgan qasida, she'r yoki g'azal ma'nolarini tushunish bilan birga, ularni o'z vazni-ohangi bilan o'qish, talaffuz etish ham juda muhim. Har bir she'riy asar o'z vazni bilan o'qilmasa, undagi ma'nolar yorqin va ta'sirchan chiqmaydi. Bitta tovush yoki qo'shimcha noto'g'ri talaffuz etilsa, ohangiga tushmasa, butun asarning jozibasi yo'qoladi va dag'allik yuz beradi. Shu bois har bir she'riy asarni, ayniqsa, g'azalni o'qiganda, ular ohangi to'g'ri kelgan bahrning imkoniyat va hususiyatlaridan kelib chiqqan holda, aruz qoidalariga mos qilib tushirish yo'llarini topmoq zarur. Buning uchun aruz ilmi qonun qoidalariga rioya etish lozim.

Arab bo‘limi talabalariga qasida yoki she‘riy parchalar ko‘proq ularga xos bo‘lgan bahrlarda o‘rgatilsa, mumtoz filologiyasi talabalariga mumtoz o‘zbek shoirlarining g‘azallarini vaznga solib o‘qitiladi.

E‘tiboringizga havola qilinayotgan “Aruz ilmi” nomli darslik uch bo‘limdan iborat. I bo‘lim “*Aruz ilmi va uning tarkibiy qismlari*” deb nomlanib, uch qismga bo‘linadi. Unda aruz atamasining kelib chiqishi hamda aruz ilmini ixtiro qilgan Basra ilmiy maktabi rahnamosi, tilshunos, musiqashunos olim Xalil ibn Ahmad haqida ma‘lumot beriladi. Keyingi qismida bayt, juzv, hamda ruknlar to‘g‘risidagi tushuncha haqida batafsil ma‘lumot berilib, albatta, keyingi bahrlar she‘riy misollar orqali tushuntirib boriladi.

II bo‘lim “*Aruz bahrlari va aruziy doiralar*” deb nomlanib, bahrlar haqidagi to‘liq tushuncha bilan bir qatorda, barcha bahrlarni o‘rganib, she‘riy parchalarning bahrlarini aniqlash kerak bo‘ladi.

Albatta, bu jarayonda talabalarga she‘rlar, g‘azallar yodlatilib, aruziy ohangda, bir maromda o‘qish o‘rgatilib, mumtoz sharq she‘riyatining mazmun-mohiyatini anglash, ularning jilva-jilosi, jozibasi hamda ruhiyatimizga lazzat beradigan ta‘sir kuchiga ega ekanligini singdirshimiz lozim.

Aruziy doiralar haqidagi ma‘lumotlar ham jadvallar orqali tushuntiriladi.

III bo‘lim “*Aruz ilmining tarixiy ildizlari*” deb nomlanib, ona zaminimizdan yetishib chiqqan, aruz faniga o‘z hissalarini qo‘shib arab tilida asarlar yozgan olimlar – Abu Nasr Farobiy, Abu Abdulloh Xorazmiy, Ibn Sino, Mahmud Zamaxshariy, Abu Xafs Nasafiy, Yusuf Sakkokiy hamda aruz ilmini isloh qilgan Abu Nasr Hammud al-Javhariy hayoti va ijodi haqidagi ma‘lumotlar beriladi.

Shu bilan birga qofiya ilmi fazilatlariga oid qator tasri‘, tarsi‘ va tasmit san‘atlari xususida ma‘lumotlar berib, hazrati Alisher Navoiy g‘azallaridan misollar keltiriladi.

GLOSSARIY

Aruz – (العروض) arab poeziyasining she'riy vazni. Aruzdagi she'rning birinchi namunalari melodiy V asrga taalluqli. VIII asr ikkinchi yarmiga kelib aruz ilmiy asoslangan fanga, keyinroq tugal tizimga aylandi.

Aruzshunoslik - aruz she'riy tizimi xususiyatlarini tadqiq qiluvchi adabiyotshunoslik sohasidir

Aruz nazariyasi sharq mumtoz she'riyatida eng ko'p qo'llanilgan yagona she'r vazni hisoblanadi. Aruz vazni ilk bora arab she'riyatida vujudga keladi, keyinchalik u fors-tojik va turkiy xalqlar mumtoz poeziyasining ham asosiy vazn turi sifatida shakllandi va takomillashdi.

Aruziy doiralalar – bahrlar orasida bir necha bahrning “o'zagi” bir xil bo'lishlilik aloqasini ko'rsatish uchun aruzshunoslar “doira” deb ataladigan vositadan foydalanganlar. Bir o'zakli bahrlarning bir nechta uchun bitta bayt she'r aytiladi va shu baytning tarkibiga kiruvchi bo'laklar turlicha joydan boshlab o'qilsa, bu o'zak atrofiga uyushgan bahrlar o'z-o'zidan maydonga kelaveradi.

Doira deb atalishiga sabab, bahrlar vaznlari xuddi bir aylanaga kirgizilib, shu aylana kengligidan chiqmaydi. Bir doiraga kirgizilgan maqta'larning birinchisi bir bahr uchun boshlang'ich nuqta bo'lsa, ikkinchisi boshqa biri uchun ayni shu vazifani bajaradi.

Bayt - arab she'rining asosini bayt tashkil etadi (بيت (ko'p بيوت) lug'aviy ma'nosi: namat uy, badaviylarning o'tovi). Shu ma'nodan kelib chiqqan holda, baytni “she'r uyi” (بيت الشعر) deb ham yuritishadi. Bayt ruknlardan tashkil topib, qofiya bilan tugashi kerak.

Bahr – aruzda yozilgan she'rda ruknlarning takrorlanish tarkibi, konkret she'rdagi o'lchov asosidir. Arab aruzida 16 ta bahr, A.Navoiyda 19 ta, Zahiriddin Muhammad Boburda 21 ta bahr berilgan.

Bahr nomlari odatda tarjima qilinmaydi. Aruzda 8 ta asl ruknning muayyan tarkibdagi takroridan bahrlar hosil bo'ladi va ularning har biri o'z nomiga ega.

VAZN (arabcha – o‘lchov, tarozi; ko‘pligi – avzon) – she‘r o‘lchovi, me‘yori. Vazn she‘riy nutqni nasriy nutqdan ajratib turuvchi asosiy belgilaridan biridir. Odatda, bir turkumdagi she‘r misralari, baytlari va bandlarida turoqlarning muayyan qonuniyat asosida ishlatilishidan kelib chiqadigan ritmik hodisa–ohang vazn deyiladi. Boshqacha aytganda, misralardagi bo‘g‘inlarning, turoqlanish tartibining muayyan o‘lchovga solinishi–vazndir. Turli she‘r sistemalarida vazn turli yo‘llar bilan paydo bo‘ladi. Chunonchi, barmoq sistemasida she‘rning birinchi misrasidagi bo‘g‘inlarning miqdori, turoqlarning soni va tartibining boshqa misralarda ham aynan takrorlanib kelishidan vazn hosil bo‘lsa, aruz sistemasida she‘rning birinchi misrasidagi hijolarning miqdori va sifati, ruknlarining soni va tartibining boshqa misralarda aynan takrorlanishidan vazn paydo bo‘ladi.

Ilm ul-lug‘at – lug‘atshunoslik ilmi, tilning izohli lug‘ati, har bir so‘zning mazmun-mohiyatini yaxshi anglab yetmoq.

Ilm ul-abniyat – o‘zgarmas shaklga ega, tushinish qiyin bo‘lgan arxaik so‘zlar haqidagi ilm.

Ilm ul-ishtiyoq – so‘zning bir o‘zakdan kelib chiqishi haqidagi ilm. Masalan: ruh –rayhon.

Ilm ul-i‘rob – arab ilmi grammatikasiga oid ilm. **Harf** - arab aruzshunosligida eng kichik ritmik bo‘lak – harf, harf esa ikki turli bo‘ladi: mutaharrik (harakatlangan) va sokin (harakatsiz). Harakatli deganda unli tovush tushunilishi e‘tiborda tutilsa, «mutaharrik harf», «sokin harf» atamalarining ma‘nosi anglashiladi.

Ilm ul-ma‘oni – gapning barcha bo‘laklarini to‘g‘ri tuzish, mazmunga boy toifalarning to‘g‘ri, ochiqdan-ochiq, aniq, yashirin va har xil ifodalash⁴⁹

Ilm ul-bayon – oz miqdordagi so‘zlardan foydalanib, fikrning aniq va tiniq ma‘nosini ifodash.

Ilm ul-arud – aruz nazariyasiga oid qonun-qoidalarni mukammal egallash- she‘riy asarni ma‘lum bir maromda o‘qishga, she‘rning jilva-jilosidan zavq olishga yordam beradi.

⁴⁹ Ziyovuddinova M. Yusuf as-Sakkokiy va uning “Miftoh al-ulum” asari // Sharq filologiyasining tugun va echimlari. – T. 2005. – B: 177-181.

Ilm ul-qavafi – Qofiya haqidagi ma'lumotlar majmuasini to'la-to'kis anglash, qofiyalanish tartibi, qofiyalanish tartibi, qofiyalarni saralash va ularni to'g'ri ishlatish, qofiya turlari hamda she'r bitishdagi vazn qoliplaridan tashqari zaruriyati seziladigan boshqa formal omillar bilan shug'illanadi.

Insha-u-n-nasr – nasriy matn yozish san'ati.

Qirdu-sh-shi'r – she'rni ruknga monand bo'lagini biroz pauza bilan o'qilgandagina ma'lum bir musiqiy ohang paydo bo'ladi. Mazkur jarayon taqti' deb ataladi.

Ilm ul-kitaba – xat yozish san'ati, hattotlik san'ati haqidagi ilm.

Ilm ul-muhadarat – notiqlik san'ati haqidagi ilm.

Ilm ul-bade' - Badiiy vositalar haqida bilim (علم البديع). She'rning badiiy yetuk bo'lishini ta'minovchi ta'sir vositalari va ulardan to'liq foydalanish yo'riqlari. Bu she'rning mazmundor va badiiy yetuk bo'lishida ahamiyatlidir.

Qasida – dastlabki arab she'riyati janrlaridan bo'lib, uning ildizlari joxiliya davri adabiyotiga borib taqaladi. Ma'lumki, johiliya davrida yozuv bo'lmasa-da, she'riyat juda rivoj topgan. Ayniqsa, qasida janrida har bir shoir mohirona ijod etgan.

Qasida 50-100 baytdan iborat bo'lib, bir necha mavzuni o'z ichiga olgan. Uning birinchi qismi – nasib, ikkinchi qismi vashf, uchinchi qismi faxr, to'rtinchi qismi madx deb ataladi.

Rukn – bu juzvlardan iborat birikmalardir. Aruzda eng kichik o'lchovlar rukndir. Vaznlar ruknlardan tuziladi, ruknlar esa juzvlardan iboratdir. Arablar af'ila yoki taf'ila deb atashadi.

Rukn – harakatli va sukunli harflarning ma'lum vaziyat talabiga monandlashib, zarur tartib bilan keluvchi maxsus birligidir. Ana shu birlik aruz bahrlarini o'zaro farqlovchi asosiy o'lchov vazifasini o'taydi.

Taqte' (arabcha so'z bo'lib, bo'laklarga, parchalarga bo'lish ma'nosini beradi) – misralarni rukn qoliplariga mos tushuvchi bo'laklarga ajratib chiqishga **taqti'** (تقطيع ko'p تقاطيع – kesilgan) deyiladi. Bu faoliyat natijasida biz baytni qaysi bahrnga taalluqli ekanligini topa olamiz. Bu nihoyatda murakkab jarayon bo'lib, katta diqqat-e'tibor va mehnat talab etadi. unda she'rning so'zlarga bo'linib, tabiiy o'qilishi emas,

balki ohang bilan, ma'lum bir vazn ruknlariga moslanib o'qilishiga e'tibor qilinadi.

Juzvlar – vaznlar ya'ni she'rning o'lchovi **ruknlar**dan tashkil topadi. Ruknlar o'zlari esa, **juzy** (ko'pligi **ajzo**)lardan tashkil topadi. Juzvlar uch turlidir – sabab, vatad, fosilalar.

She'r – inson ichki hissiyotlari va ruhiyatini o'ziga xos tarzda aks ettirishga qaratilgan badiiy asar bo'lib, inson dunyosi, uning fikr va o'ylari, iztiroblari va kechinmalarini butun murakkabligi, ziddiyati, ko'zga ko'rinmas, yashirin jihatlari bilan talqin qiluvchi, she'riy nutqning murakkab qurilish printsiplari majmuasi asosiga qurilgan poetik ijod namunasidir.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. ARUZ ILMI VA UNING TARKIBIY QISMLARI	5
1.1. “Aruz” atamasi va uning ixtirochisi Xalil ibn Ahmad.....	5
1.2. Bayt tushunchasi.....	9
1.3. Juzvlar haqidagi tushuncha.....	12
1.4. Aruzda ruknlarning ahamiyati.....	14
II BOB. ARUZ BAHRLARI VA ARUZIY DOIRLAR	34
2.1. She’r bahrlarining tarkibi.....	34
2.2. Bahrlarning turlari.....	38
2.3. Aruziy doiralar.....	87
III BOB. ARUZ ILMINING TARIXIY ILDIZLARI	101
3.1. Aruzshunos olimlarning aruz ilmiga doir asarlari.....	101
3.2. Hazrati Alisher Navoiy g’azallarida ichki qofiya.....	110
GLOSSARIY	118
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR	122

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	3
Глава I. НАУКА ОБ АРУЗЕ И СТРУКТУРА ТЕОРИИ АРУЗА	5
1.1. Термин «Аруз» и Халил ибн Ахмад.....	5
1.2. Правила построения байта (двустихий).....	9
1.3. Виды элементов аруза (Джуз‘).....	12
1.4. Компоненты “афойъл” (стопы).....	14
Глава II. ВАРИАЦИЯ РАЗМЕРОВ И КРУГИ АРУЗА	34
2.1. Описание размеров (бахров).....	34
2.2. Вариация размеров.....	38
2.3. Круги аруза.....	87
Глава III. ТРУДЫ ПО АРУЗОВЕДЕНИИ СОЗДАННЫЕ В МАВЕРАННАХРЕ	101
3.1. Араба-язычные трактаты по науке аруз.....	101
3.2. Внутренняя рифма в газелях Алишера Навои.....	110
ГЛОССАРИЙ	118
ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА	122

TABLE OF CONTENTS

FOREWORD	3
Chapter I. ARUZ SCIENCE AND THE STRUCTURE OF THE THEORY OF ARUZ	5
1.1. Term “Aruz” and Khalil ibn Ahmad	5
1.2. Concept of beyt (couplet).....	9
1.3. Types of Aruz Elements (Juz ‘).....	12
1.4. “Afai‘l” components (feet)	14
Chapter II. VARIATION OF ARUZ METERS AND CIRCLES OF ARUZA	34
2.1. Description of Aruz meters (buhur)	34
2.2. Types of Buhur.....	38
2.3. The Aruz Circles	87
Chapter III. ARUZ SCIENTIFIC WORKS CREATED IN MAVARAUNNAHR	101
3.1. Arabic-language treatises on the science of aruz	101
3.2. Inner rhyme in Alisher Navoi ghazals	110
GLOSSARY	118
REFERENCES	122